

Stanisław KOSMYNKA

Uniwersytet Łódzki, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych, Polska

Senegalczycy w Hiszpanii – między integracją a separacją społeczną i kulturową

Senegalese Immigrants in Spain: Between Integration and Social and Cultural Separation

• Abstrakt •

W ciągu ostatnich dekad obserwujemy w Hiszpanii postępujący rozwój społeczeństwa wielokulturowego, do czego w ogromnym stopniu przyczyniają się fale migracyjne z różnych zakątków świata. Wielokulturowy charakter hiszpańskiego społeczeństwa określają nie tylko nowo przybyli, ale również kolejne pokolenia imigrantów osiadłych tam w minionych latach. Artykuł przedstawia profil społeczny mieszkających w Hiszpanii Senegalczyków oraz determinanty ekonomiczne i kulturowe ich obecności na Półwyspie Iberyjskim. W nawiązaniu do wariantów akulturacji w koncepcji Johna W. Berry'ego społeczność ta jest ukazana jako zbiorowość niejako „zawieszona” pomiędzy kulturową separacją a integracją. Artykuł wskazuje na najważniejsze płaszczyzny określające położenie imigrantów z Senegalu w Hiszpanii, sprzyjające ich integracji oraz określające kluczowe w tym procesie wyzwania i bariery.

Słowa kluczowe: Hiszpania; senegalscy imigranci; migracja; wielokulturowość

• Abstract •

During the last decades, Spain has become a more and more multicultural society due to the growing number of immigrants and their next generations. This article uses the example of the Senegalese community to explore the phenomenon of multiculturalism in Spain. They represent an exceptionally distinctive community on the path between cultural separation and integration, referencing John W. Berry's model of acculturation. The article analyses social, economic and cultural determinants of this community's situation in Spain. It focuses on the determinants of Senegalese immigrants' situation and the challenges that arise against the backdrop of interactions between this community and the host society. The author also reflects on the issue of the ethnocultural distinctiveness of this group in normative and institutional terms and analyses the consequences of this distinctiveness.

Keywords: Spain; Senegalese immigrants; migration; multiculturalism

W Hiszpanii kilka dekad temu rozpoczął się proces krystalizacji społeczeństwa wielokulturowego, którego przejawy są obecne w pejzażu społecznym wielu miast i mniejszych miejscowości. Państwo, z którego niegdyś emigrowało tysiące osób w poszukiwaniu lepszych warunków bytowych, stało się obszarem atrakcyjnym dla przybyszów z różnych regionów świata, motywowanych głównie przesłankami ekonomicznymi, w sposób legalny i nielegalny usiłujących dostać się na Półwysep Iberyjski. Hiszpania od wielu już lat stanowi miejsce docelowe, jak też tranzytowe dla wielu tysięcy imigrantów (Kosmynka, 2020a, ss. 83–84).

Nie sposób pominąć faktu, że dla coraz widoczniejszych w tym społeczeństwie przejawów wielokulturowości duże znaczenie miały integracja europejska i rozwój gospodarczy, które to procesy przyczyniły się do tego, że imigranci stanowią „ponad 12% populacji kraju, a wskaźniki rozrodczości przybyszów są wyższe niż ludności rodzimej. W takich warunkach, nawet przy restrykcyjnej polityce migracyjnej i presji na deportację nielegalnych przybyszów, społeczeństwo hiszpańskie ma już nieodwracalnie wielokulturowy charakter. [...] Przyczynia się do tego również obecność przybyszów reprezentujących całkiem odmienne światy wartości, wierzeń i obyczajów, którzy wymagają jakichś form akomodacji w nowej dla nich przestrzeni społecznej” (Biernacka, 2012, s. 9). Proces ten jest widoczny szczególnie w dużych miastach, np. w Madrycie, Barcelonie, Walencji, Kordobie, Maladze; znamionuje go sytuacja imigrantów, pochodzących w szczególności z Maghrebu, Ameryki Łacińskiej, Europy Środkowej, Azji, i ich następnych pokoleń, które przyszły na świat już na terenie Hiszpanii (Kosmynka, 2020a, ss. 111–123).

Celem artykułu jest ukazanie profilu społecznego i sytuacji imigrantów z Senegalu w Hiszpanii – zbiorowości najbardziej widocznej wśród przybyszów z Afryki Subsaharyjskiej. Rozważania tu zawarte dotyczą wątku adaptacji odmiennych pod względem aksjonormatywnym grup cudzoziemców i trajektorii ich akulturacji w hiszpańskim społeczeństwie, a także projektów współistnienia przedstawicieli różnych kultur, realizowanych w części regionów Hiszpanii. Głównym założeniem tego opracowania jest stwierdzenie wielopłaszczyznowego charakteru ekonomicznych i społeczno-kulturowych wyzwań, które są udziałem zbiorowości Senegalczyków w Hiszpanii. Sprawiają one, że w odniesieniu do tej grupy można mówić o procesie integracji jedynie *in statu nascendi*.

W artykule posłużono się integracją metody historycznej i systemowej, która opiera się na ujęciu badanej problematyki jako splecionego zespołu elementów, w ramach którego uwaga skupiona jest zarówno na ich częściach składowych, jak i wzajemnych powiązaniach. W kontekście omawianych zagadnień dotyczy to występujących i zmieniających się na przestrzeni lat tendencji określających sytuację imigrantów z Senegalu, a także rozwiązań instytucjonalnych implementowanych

w Hiszpanii w celu zapewnienia dialogu międzykulturowego. Niezbędne do tej analizy metody i obserwacje zostały zebrane podczas wyjazdów do Hiszpanii, zrealizowanych w latach 2021–2023. Były to wizyty studyjne w Madrycie, Maladze i Barcelonie. Szczególnie cenne okazały się spotkania odbyte w związanym z ONZ Międzynarodowym Centrum Kształcenia Władz i Przywódców w Maladze (Centro Internacional de Formación de Autoridades y Líderes – CIFAL) oraz Ośrodku Pomocy dla Imigrantów, Emigrantów i Uchodźców w Barcelonie (Servicio de Atención a Inmigrantes, Emigrantes y Refugiados).

Kwestie dotyczące wielokulturowości Hiszpanii są obecne w publikacjach m.in. Mai Biernackiej, Aleksandry Lipczak, natomiast problematyka dotycząca imigrantów z Senegalu czy w ogóle z Afryki Subsaharyjskiej oraz determinantów społeczno-ekonomicznych i kulturowych ich położenia na Półwyspie Iberyjskim nie jest na ogół podejmowana przez polskich autorów. Zagadnienia te są obecne przede wszystkim w publikacjach uczonych hiszpańskich, np. Mercedes Jabardo Velasco, Amparo González-Ferrer, Joaquina Giró Mirandy, Anny Maty Romeu, Antonia José González Jiménez, Encarny Soriany Ayali.

Profil społeczny imigrantów z Senegalu w Hiszpanii

Region zachodniego Sahelu charakteryzuje się długą tradycją ruchów migracyjnych. Już w okresie istnienia kolonii francuskich odnotowywano przemieszczanie się mieszkańców tej części Afryki na obszarach, które później stały się niezależnymi organizmami państwowymi. Na początku XX w. kilkadziesiąt tysięcy Senegalczyków osiedliło się na Wybrzeżu Kości Słoniowej i Mali, z kolei na terytorium Senegalu trafiali m.in. przybysze z innych obszarów Afryki Zachodniej: Ghany, Gabonu, Gambii i Gwinei Bissau. Tendencje te były widoczne też w kolejnych dekadach, m.in. w latach 60. XX w. Ważnym elementem tego procesu stały się również migracje wewnętrzne – z terenów wiejskich do rozrastających się miast.

Susanna Fioratta zwraca uwagę w tym względzie na tak mocno osadzoną w mentalności mieszkańców regionu (zwłaszcza Gwinei) kulturową stronę migracji, na którą należy spojrzeć w szerszym kontekście, nie tylko przez pryzmat aspektów ekonomicznych, choć te oczywiście zawsze odgrywały ważną rolę (Fioratta, 2020, ss. 38–42). Uzyskane przez afrykańskich imigrantów w Europie środki finansowe, które trafiały do pozostających w kraju rodzin, pokrywały w nierzadkich przypadkach aż 70 czy nawet 80 proc. ich wydatków (Jabardo Velasco, 2006, s. 40). Zagraniczna emigracja stała się jednocześnie wyznacznikiem prestiżu społecznego i tak była postrzegana przez rodziny mające krewnych pracujących poza granicami Senegalu i innych państw afrykańskich.

Po uzyskaniu niepodległości w 1960 r., w drugiej połowie XX w., Senegalczycy, szczególnie z regionu Tambacounda, nadal emigrowali do innych części regionu – szczególnie do Gabonu, Wybrzeża Kości Słoniowej, Zambii, Mauretanii, ale zaznaczyły się też inne trendy. Od lat 60. XX w. ruchy migracyjne zyskiwały w coraz większym stopniu charakter międzynarodowy. Także i w tym kontekście zauważamy tak częsty mechanizm wyjazdów do państwa, będącego dawnym kolonizatorem, z którym dawne terytoria kolonizowane nadal łączyły silne więzi kulturowe, społeczne i ekonomiczne – a więc w tym przypadku do Francji.

Mieszkańcy Senegalu coraz liczniej starali się również przedostać do innych części Starego Kontynentu: Niemiec, Włoch (szczególnie do regionu Lombardii) i Hiszpanii. Te dwa ostatnie państwa w owym czasie dopiero stawały się atrakcyjnymi destynacjami dla imigrantów i charakteryzowały się mniej restrykcyjną polityką w zakresie migracji. Kiedy w latach 70. XX w. oraz dekadę później władze Francji wprowadziły utrudnienia w uzyskaniu pozwolenia wjazdu na swe terytorium, wielu Senegalczyków wyruszyło właśnie na Półwysep Iberyjski. W 1986 r. zalegalizowano tam pobyt wielu cudzoziemców, którzy dotarli do Hiszpanii bez stosownych dokumentów. Fale imigrantów z różnych części świata znamionowały kolejne dekady. Docierali oni na Półwysep Iberyjski często ukryci w ciężarówkach, kontenerach; także drogą morską: na statkach, łodziach i tratwach (*pateras*).

Obecność Senegalczyków w Hiszpanii stała się widoczna od lat 90. XX w., choć już dekadę wcześniej, a nawet w latach 70. odnotowywano napływ mieszkańców tej części Afryki na Półwysep Iberyjski, szczególnie do regionu Katalonii, potem także do Madrytu, Walencji, Saragossy i obszarów nadmorskich. Później przybyśle ci udawali się też do innych regionów: Galicii, Kraju Basków, Aragonii i Nawarry, gdzie znajdowali zatrudnienie w sektorze przemysłowym. Rozwinięty ekonomicznie region Katalonii (Barcelona i okolice, Maresme, Gerona, Lérida, Tarragona) od lat stanowił cel wyjazdów zarobkowych dla cudzoziemców.

Trzeba zarazem pamiętać, że dokładne dane obrazujące napływ Afrykanów z okresu dekad 70. i 80. XX w. są trudne do ustalenia, zważywszy na fakt, że spora część przybyłych posługiwała się paszportem gambijskim. Do państwa tego trafiała we wcześniejszych latach znaczna liczba obywateli Senegalu, którzy wyruszali na Stary Kontynent. W odniesieniu do wzajemnych migracji między tymi dwoma państwami wyszczególniana bywa kategoria Senegambijczyków (Juffermans, McGlynn, 2009, ss. 332–333; Dia, 2020, ss. 280–281). Pierwsza fala wyjazdów obejmowała osoby wywodzące się głównie z południa kraju, z regionu Kolda (w kolejnych latach także z terenów Dakaru, Louga i Diurbel). Cechowały je silne więzi etnolingwistyczne (np. społeczności Wolof, Mandingo, Serer, Fulani) i posługiwanie się językami

autochtonicznymi (wołof, mandingo, serer, fulbe), co utrudniało procesy asymilacyjne (Jabardo Velasco, 2006, s. 28; Bernardini, 2018).

Po 1991 r. – kiedy uregulowano w Hiszpanii status wielu imigrantów, przyznając im prawo stałego pobytu – możliwe stało się bardziej dokładne zapoznanie się z sytuacją cudzoziemców, szczególnie tych legalnie przebywających na terenie tego państwa. Na przykład w 1995 r. niemal 74 proc. przybyszów z Senegalu znajdowało zatrudnienie w sektorze usług, a ok. 16 proc. w rolnictwie – w sumie było to ponad 5 tys. osób (Jabardo Velasco, 2006, ss. 28–30). Jest oczywiste, że udziałem imigrantów z Afryki były głównie zajęcia niewymagające wysokich kwalifikacji i nisko wynagradzane. W pierwszej dekadzie XXI w. Senegalczycy, podobnie jak przybysze z wielu innych państw, podejmowali pracę w branżach: hotelarskiej, handlowej (obejmującej wiele różnorodnych zajęć, takich jak m.in. sprzedaż uliczna, obsługa klientów w supermarketach), transportowej, ogrodniczej, rolno-przemysłowej itp. (*Trayectorias laborales de los inmigrantes...*, 2011, ss. 201–206). Jedynie w sporadycznych wypadkach znajdowali zatrudnienie na stanowiskach wymagających wyższych kwalifikacji. Dodajmy, że handlu na ulicach miast hiszpańskich imali się zazwyczaj Senegalczycy należący do tych samych grup etnicznych, co odzwierciedlały silne więzi społeczne między ich przedstawicielami – np. społeczności Wolof w regionie Walencji czy Soninke na obszarze Katalonii. Dlatego też należy stale pamiętać, że kategoria „Senegalczycy” może być poniekąd umowna, gdyż znaczenie więziotwórcze mają w odniesieniu do tej społeczności przynależność etniczna i tożsamość grupowa, cementowana przez normy życia społecznego i zwyczaje, w tym także religię – np. charakterystyczną dla tej części Afryki odmianę islamu (np. *Muridiyyah*) (Ndiaye, 2006, ss. 279–280).

Jeśli chodzi o aktywność zarobkową przybyszów z Senegalu, warto także wspomnieć o usługach świadczonych dla turystów w miejscach szczególnie licznie przez nich odwiedzanych, w których prowadzono sprzedaż wyrobów rzemieślniczych czy oferowano zaplatanie warkoczy w stylu afrykańskim przez Senegalki. Na kontynent europejski zostały przeniesione wyraźnie patriarchalne role społeczne, wyznaczające konstruowanie wizerunków męskości i kobiecości w afrykańskich i niektórych azjatyckich społecznościach, co było szczególnie widoczne w latach 90. XX w. i na początku kolejnego tysiąclecia. Aktywność kobiet na rynku pracy przez dekady była znacznie mniejsza niż mężczyzn. Pojawiły się wprawdzie odstępstwa od tej tendencji, a mianowicie przypadki pracy Senegalek na Wyspach Kanaryjskich, jednak na rynku pracy dominowali mężczyźni. Pomimo pewnych zmian na rzecz aktywizacji kobiet nadal istnieją wyzwania na tym tle. Stosunki patriarchalne w rodzinach senegalskich (np. poligynia) były inkorporowane na kontynent europejski

na wielu płaszczyznach. Bodaj najbardziej drastyczny tego wyraz stanowiły praktyki kontynuacji na obszarze Starego Kontynentu powszechnych w niektórych częściach Afryki praktyk obrzezania dziewczynek (klitoridektomii, infibulacji), które przez lata w wielu państwach europejskich nie były penalizowane. Chociaż w Hiszpanii obowiązuje od 2003 r. prawny zakaz tych zabiegów, to jednak niestety nie wyeliminował ich całkowicie.

Na przełomie wieków i później na Półwyspie Iberyjskim jest dostrzegalny znaczący wzrost liczby imigrantów z Afryki. Trend ten był elementem fal migracyjnych, które w pierwszych dekadach XXI w. bardzo mocno skupiły się na Europie. Bieda, wykluczenie społeczne, konflikty zbrojne i dysfunkcyjność państw ojczystych – wszystko to stało się bodźcem do exodusu tysięcy mieszkańców Afryki, Azji i Ameryki Łacińskiej. Wielu z nich od lat podejmuje próby dotarcia do Hiszpanii w nielegalny sposób drogą morską lub lądową, przez Maroko i hiszpańskie eksklawy Ceutę i Melillę, stanowiące swoistą bramę na Półwysep Iberyjski i jednocześnie na terytorium UE. Duża część udających się na emigrację nie posiada dokumentów potwierdzających tożsamość. Na przykład u schyłku drugiej dekady XXI w. szacowano, że Senegalczycy zajmowali dziesiąte miejsce pod względem liczby imigrantów przybyłych bez dokumentów do państw UE (Baizán, 2019, ss. 6–7). Stąd też w stosunku do osób nielegalnie docierających na Półwysep Iberyjski stosowane są różne procedury administracyjne, łącznie z deportacją z obszaru UE.

Warto zaznaczyć, że społeczności napływowe rozrastały się z uwagi na procesy demograficzne, także ze względu na tendencję łączenia rodzin. W odniesieniu do Senegalczyków proces ten uwidocznił się m.in. w Katalonii. W 2004 r. na terytorium Hiszpanii przebywało co najmniej 21,5 tys. osób przybyłych z tego państwa (González-Ferrer, Klaus, 2012, s. 6). W ciągu dwóch pierwszych dekad XXI w. intensyfikacja procesów migracyjnych w kierunku Europy dotyczyła m.in. coraz liczniejszych prób przedostania się mieszkańców Afryki Zachodniej na Półwysep Iberyjski. W latach 2005–2006 na Wyspy Kanaryjskie dotarło prawie 40 tys. imigrantów z wybrzeży Senegalu (González-Ferrer, Klaus, 2012, s. 7). Również w latach późniejszych archipelag ten był stałym celem dla imigrantów z Afryki Zachodniej (*Senegaleses siguen soñando...*, 2023).

Procesy te skłoniły władze w Madrycie do podjęcia działań na rzecz uszczelnienia granic. Obok – w dalszym ciągu chętnie wybieranych Katalonii i okręgu stołecznego – w kolejnych latach XXI w. wielu z przybyłych osiedlało się w Walencji, Murcji, Andaluzji i na Wyspach Kanaryjskich. Większość z nich była muzułmanami. Nadal wyraźnie dominowali mężczyźni, jedynie na Wyspach Kanaryjskich i na Balearach odsetek Senegalek był większy. Na przykład u schyłku 2010 r. imigranci płci męskiej stanowili aż prawie 78 proc. ogółu tej populacji (Giró Miranda, Mata Romeu,

2013, ss. 96–97). Często w kilka osób wynajmowali mieszkania o bardzo niskim standardzie. Podejmujący pracę w sektorze rolnictwa nierzadko dzielili wspólną przestrzeń z kilkunastoma osobami. Warto podkreślić, że w licznych opracowaniach przywoływane są świadectwa osób doświadczających trudnych warunków egzystencji, w skrajnych przypadkach żyjących *de facto* bez dachu nad głową lub w obiektach pozbawionych dostępu do bieżącej wody, kanalizacji, prądu, które ukrywały prawdę o swoim losie przed rodzinami pozostającymi w Senegalu i innych państwach tego regionu Afryki (Gorney, 2019).

W 2022 r. liczbę Senegalczyków w Hiszpanii szacowano już na ponad 78,5 tys. osób, przy czym najwięcej przebywało w Barcelonie i okolicach (ponad 12,6 tys.) (*Senegaleses en España*). W połowie pierwszej dekady XXI w. 39 proc. imigrantów z tego państwa nie zaliczyło żadnego ukończonego etapu edukacji (w tym ok. 14 proc. było analfabetami), a wykształcenie wyższe deklarowało jedynie 4 proc. z nich (Jabardo Velasco, 2006, ss. 83–84). Na tle profilu imigrantów z Senegalu mieszkających we Francji i Włoszech poziom wykształcenia ich rodaków, którzy przybyli do Hiszpanii, był znacznie niższy. Na początku drugiej dekady nowego tysiąclecia prawie połowa Senegalczyków powyżej 24. roku życia nie ukończyła w swej ojczyźnie edukacji nawet na poziomie podstawowym (González-Ferrer, Klaus, 2012, s. 6). W kolejnych latach tendencja ta uległa zmianie; zwiększył się odsetek przybyłych niewywodzących się z najniższych warstw stratyfikacji społecznej (Baizán, 2019, s. 7). Niezmiennie jednak wśród najważniejszych czynników skłaniających do podjęcia decyzji o emigracji znajdowało się pragnienie poprawy własnej sytuacji ekonomicznej oraz swoich rodzin, które mogły dzięki temu liczyć na wsparcie finansowe od swoich krewnych. Znamienne są w tym kontekście słowa młodych Senegalczyków, którzy w 2023 r. usiłowali przedostać się do Hiszpanii: „Tutaj [w Senegalu – przyp. S. K.] czy żyjesz, czy umierasz, wychodzi na to samo. Nie ma pracy, nie ma pieniędzy. Hiszpania to jedyne rozwiązanie” (*Senegaleses siguen soñando...*, 2023).

Wśród senegalskich imigrantów dominują 30- i 40-latkowie, choć w niektórych regionach (np. Katalonii czy Ceucie) zaznacza się dość duży odsetek nieletnich, w tym także tych, którym w podróży nie towarzyszą rodzice ani opiekunowie (Barrie, Mendes, 2011, ss. 485–503). W drugiej dekadzie XXI w. na terytorium Hiszpanii przebywali głównie chłopcy w wieku 14–17 lat w ponad 87 proc. przypadków pochodzący z Maroka (Bravo, Santos-González, 2017, ss. 57–58), choć widać także w tej kategorii udział osób wywodzących się z innych państw, głównie afrykańskich. Niespełna 10 proc. trafiło do Hiszpanii w nielegalny sposób właśnie z Senegalu, ponad 2 proc. zaś z Ghany. Znaczna ich liczba (ok. 70 proc.) wywodziła się z ubogich wielodzietnych rodzin (Etxeberria Balerdi i in., 2012). W organizację pomocy dla

nieletnich imigrantów bez opieki zaangażowanych jest w Hiszpanii wiele lokalnych instytucji i organizacji pozarządowych, starających się zapewnić im wsparcie prawne, edukacyjne i społeczno-ekonomiczne.

W ciągu dwóch pierwszych dekad XXI w. zaznacza się, szczególnie w hiszpańskich miastach, intensyfikacja procesu kształtowania się społeczeństwa wielokulturowego. U schyłku XX w., w latach 90. i na początku kolejnego tysiąclecia, obserwujemy krystalizację podmiotów instytucjonalnych, tworzonych przez wiele zbiorowości napływowych, różnorodnych pod względem etnicznym, religijnym i kulturowym. W 1991 r. założono w Walencji organizację, mającą reprezentować interesy Senegalczyków. W kolejnych latach podobne stowarzyszenia powstawały w innych miastach, np. w Alicante czy Barcelonie (*Asociación de Residentes Senegaleses en Barcelona*). Ważną inicjatywą ogólnokrajową było założenie Stowarzyszenia Imigrantów z Senegalu w Hiszpanii (*Asociación de los Inmigrantes Senegaleses en España – AISE*). Najważniejszym zamierzeniem tej organizacji pozarządowej było przede wszystkim ułatwianie aktywizacji Senegalczyków na rynku pracy, ale również promowanie znajomości kultury tego państwa w Hiszpanii czy podejmowanie starań na rzecz współistnienia (*Sobre nosotros | aise (aise16.wixsite.com)*). Tak naprawdę dopiero od początku XXI w. można dostrzec rozwój aktywności tych stowarzyszeń, obejmujących inicjatywy z zakresu kultury, edukacji czy szeroko rozumianej integracji społecznej. Organizacje te stały się bardzo ważnym czynnikiem konsolidacji tej grupy imigrantów w Hiszpanii (Giró Miranda, Mata Romeu, 2013, ss. 110–111).

Warto zaznaczyć, że podmioty zrzeszające imigrantów odgrywały istotną rolę także z perspektywy wsparcia psychologicznego dla przybyłych oraz zachowania ich tożsamości na terytorium państwa przyjmującego (Jabardo Velasco, 2006, ss. 136–137). Joaquín Giró Miranda i Ana Mata Romeu słusznie zwracają uwagę, że stowarzyszenia te stały się swoistymi pośrednikami między zbiorowościami napływowymi – zarówno nowo przybyłymi, jak i żyjącymi od dawna na obczyźnie – a społeczeństwem przyjmującym. Występując na rzecz ich praw i mając charakter więziotwórczy, bywają jednocześnie katalizatorami integracji (Giró Miranda, Mata Romeu, 2013, s. 97). Jeśli funkcjonują efektywnie, sprawiają, że grupy te stają się rozpoznawalne w pejzażu społecznym i spełniają szereg ważnych funkcji, m.in.:

- socjalnych i ekonomicznych – ułatwianie dostępu do konkretnych profitów: dokumentów, pozwoleń, mieszkań, pracy, opieki zdrowotnej itp.;
- kulturowych – wspólne kultywowanie wierzeń, folkloru, tradycji zapobiega dekulturacji i utracie tożsamości.

Przez długi czas w odniesieniu do mieszkającej w Hiszpanii społeczności sene-galskiej można było jednak mówić o tendencji do współistnienia ze społeczeństwem goszczącym w kontekście rozumianym – odwołując się do modelu teoretycznego

akulturacji Johna W. Berry'ego (Berry, 1997, ss. 5–34) – raczej jako separacja kulturowa aniżeli integracja. Odrębność ta nie oznacza antagonizmu, ale utrudnia wzajemne zrozumienie i przezwyciężanie uprzedzeń i negatywnych stereotypów, które oddziałują na percepcję „obcego”. Senegalczycy nie stanowią zresztą jedynej społeczności, która sytuuje się w obrębie tego modelu. Podobnie rzecz się ma w odniesieniu do imigrantów z Pakistanu czy Chin, którzy tworzą odrębne zbiorowości, a stopień ich integracji z hiszpańskim społeczeństwem jest o wiele mniejszy niż w przypadku np. pod wieloma względami kulturowo podobnych przybyszów z Ameryki Łacińskiej (Kosmyńska, 2020b, s. 116–117). Dopiero na przestrzeni ostatnich lat widać pewne symptomy procesów integracyjnych, w czym widoczną rolę odgrywają wspomniane wyżej stowarzyszenia reprezentujące zbiorowości napływowe oraz pojawienie się kolejnych pokoleń, urodzonych już na Półwyspie Iberyjskim, wywodzących się ze społeczności imigracyjnych.

Akomodacja Senegalczyków w hiszpańskim społeczeństwie na tle inicjatyw na rzecz dialogu międzykulturowego

Nie sposób nie wspomnieć, że natężenie ruchów migracyjnych jest bardzo mocno skorelowane z determinantami społeczno-ekonomicznymi państw, z których rzesze osób rokrocznie wyruszają do Europy. Znaczące ograniczenie tych przyczyn u ich źródła nie wydaje się możliwe w najbliższej perspektywie, dlatego też jest niemal pewne, że państwa europejskie, w tym również Hiszpania, nadal będą zmuszone mierzyć się z procesem napływu imigrantów nieposiadających wymaganych dokumentów. Stąd istotnym kierunkiem działań są długookresowe starania na rzecz niwelowania barier rozwoju, a jednocześnie aktywność międzynarodowa w celu powstrzymania fal nielegalnej migracji. W tym zakresie władze Hiszpanii rozwinęły instrumenty współpracy z państwami zachodniego Sahelu. Przykładem tych działań była inicjatywa European Border and Coast Guard Agency (FRONTEX) u wybrzeży Senegalu (2006 r.) czy projekty: „Seahorse” (2006–2008), West Sahel (2001–2013), West Sahel II (2014–2016), Blue Sahel (2017–2019). Wiele z tych inicjatyw było współfinansowanych ze środków UE. Ich celem było przeciwdziałanie nielegalnej migracji i handlowi ludźmi. Przedsięwzięcia te obejmowały m.in. wspólne patrole czy projekty szkoleniowe dla wojska i policji państw tego obszaru, który zajmuje ważne strategiczne miejsce w orbicie polityki zagranicznej Madrytu i zarazem południowej flanki UE wobec Afryki. Były podyktowane potrzebą wsparcia dla dysfunkcyjnych pod wieloma względami struktur państwowych na tym kontynencie oraz dążeniem do poprawy efektywności mechanizmów kontroli obszarów przygranicznych

i koordynacji działań służb porządkowych. W drugiej dekadzie XXI w. wyrazem tego było wsparcie hiszpańskich jednostek dla sił francuskich, realizujących projekt European Union Training Mission w Mali (EUTM-Mali), wymierzony m.in. w aktywne w regionie siatki dżihadystyczne. Hiszpański kontyngent wojskowy prowadził misje logistyczne i zaopatrzeniowe na terenie Mali, Senegalu, Nigru, Mauretanii, Burkina Faso i Czadu (Kosmynka, 2020c, ss. 108–110). Z uwagi na postępującą destabilizację polityczną regionu trudno jednak przewidzieć, jaki zakres będzie miała realna dalsza współpraca tego rodzaju w przyszłości. Aktywność nurtów dżihadystycznych, fala wojskowych zamachów stanu (np. w Burkina Faso w 2022, Nigrze w 2023 r.) oraz antyzachodnie (zwłaszcza antyfrancuskie) nastroje wytykające polityczny i gospodarczy neokolonializm – wszystko to niekorzystnie oddziałuje na efektywność współpracy państw UE i Sahelu w zakresie przeciwdziałania niezmiennie aktualnemu problemowi nielegalnej migracji.

Władze Hiszpanii w ostatnich dekadach prowadziły politykę sprzyjającą wielokulturowości, o czym świadczy zestaw programów podejmowanych także na szczeblu lokalnym (np. zatrudnianie w katalońskich szkołach mediatorów międzykulturowych, mających niwelować potencjalne konflikty), ale – podobnie jak w innych państwach europejskich – zaznacza się popularność ugrupowań antyimigranckich, niechętnych przybyszom. O tendencji tej świadczyły wyniki wyborów parlamentarnych w 2019 r. i sukces skrajnie prawicowej partii Vox (Kosmynka, 2021, s. 92). Co prawda w rezultacie wyborów z lipca 2023 r. ugrupowanie wyraźnie straciło wielu wyborców (uzyskało jedynie 33 mandaty w stosunku do 52, które zdobyło w poprzednich wyborach), niemniej retoryka skierowana przeciwko imigrantom może się zaostrzać, szczególnie w razie narastania wyzwań społeczno-ekonomicznych. Stąd też tak potrzebne jest rozwijanie projektów inkluzji oraz integracji w stosunku do odmiennych kulturowo społeczności, co w konsekwencji może się przyczynić do niwelowania wzajemnych uprzedzeń oraz osłabić oddziaływanie populistycznego dyskursu.

Ważnym elementem przedsięwzięć tego typu są wysiłki podejmowane w sferze edukacji na rzecz współistnienia międzykulturowego. Są one szczególnie potrzebne w odniesieniu do starań integracyjnych, dotyczących osób wywodzących się z odmiennych od europejskiego systemów aksjonormatywnych. Programy rozwijane w placówkach edukacyjnych, m.in. przez organizacje pozarządowe, są nastawione na zapobieganie radykalizacji oraz tworzenie sprzyjającego gruntu do wzajemnego zrozumienia i akceptacji przedstawicieli społeczeństwa przyjmującego i zbiorowości napływowych. Warto wspomnieć tu m.in. o warsztatach poświęconych przekazywaniu istoty założeń islamu, wiedzy dotyczącej tej religii oraz zwyczajów i codzienności jej wyznawców. Aktywność tego typu realizują w Hiszpanii organizacje pozarządowe

wywodzące się ze środowisk muzułmańskich. Jedną z nich jest istniejąca od 2012 r. w Madrycie Fundacja Al-Fanar, działająca w placówkach oświatowych w okręgu stołecznym oraz w Katalonii na rzecz upowszechniania znajomości kultury arabskiej i przełamywania negatywnych stereotypów (<https://www.fundacionalfanar.org/actualidad/>).

O szerokim spektrum inicjatyw, skierowanych głównie do młodzieży i personelu instytucji oświatowych, świadczą również przedsięwzięcia, w które zaangażowane były inne podmioty. Spośród ich głównych przesłanek należy wymienić zapewnienie inkluzji społecznej, dążenie do rozwijania dialogu między przedstawicielami różnych kultur, integracji społeczności napływowych, promowania wolnej od ekstremizmu wykładni islamu, przeciwdziałanie dyskryminacji, rasizmowi i innym uprzedzeniom. Oto kilka z tych projektów (Salguero Montaña, 2021):

- rozpoczęty w 2017 r. w Madrycie i okolicach oraz Valladolid przez Fundację Miłosierdzie-Migracje (Fundación La Merced Migraciones) projekt „*Salam*: Promocja współistnienia międzykulturowego i międzywyznaniowego oraz ochrona przed nietolerancją motywowaną religijnie”, skierowany do zagrożonej wykluczeniem społecznym młodzieży o rodowodzie imigranckim;
- realizowany w 2020 r. w Murcji i Alicante przez Stowarzyszenie Columbares projekt „W twoich rękach: przeciwdziałanie szerzeniu nienawiści w Internecie i umacnianie dyskursu inkluzyjnego”;
- funkcjonujący w latach 2013–2018 w Madrycie, Walencji, Saragossie, Murcji, Melilli i Ceucie program „Kształcenie młodzieży muzułmańskiej”, finansowany przez Fundację Pluralizm i Współżycie (Fundación Pluralismo y Convivencia) z udziałem organizacji reprezentujących społeczności wyznawców islamu w Hiszpanii.

Odnosząc się do przedsięwzięć realizowanych np. na terenie Andaluzji, trudno nie wspomnieć o programach implementowanych w Maladze, a zwłaszcza o uruchomionym w marcu 2017 r. I Przekrojowym Planie na rzecz Współistnienia i Prewencji przeciwko Radykalizacji 2017–2020 (*I Plan Transversal por la Convivencia y la Prevención de la Radicalización Violenta 2017–2020*). Wspomniany plan składał się z dziewięciu segmentów, zawierających kompleksowe działania, w które zaangażowani byli przedstawiciele licznych organizacji. Zważywszy na omawianą tu problematykę, należy wyróżnić siódmą jego oś, która objęła inicjatywy edukacyjne oraz integracyjne, skierowane do osób młodych: organizowanie zajęć w czasie wolnym, pomoc w zakresie aktywizacji na rynku pracy, wsparcie psychologiczne i psychoterapeutyczne itp. (*I Plan Transversal por la Convivencia...*, s. 2017).

Interesujące obserwacje, dotyczące doświadczeń rodzin senegalskich z hiszpańskim systemem edukacyjnym w Andaluzji zamieszczają Antonio José González Jiménez

i Encarna Soriana Ayala (González Jiménez, Soriana Ayala, 2015, ss. 195–196). Badania przez nich prowadzone skupiły się na dzieciach i nastolatkach – w wielu przypadkach drugim pokoleniu imigrantów – uczęszczających do hiszpańskich placówek oświatowych oraz na percepcji systemu szkolono-wychowawczego przez ich rodziców. Z obserwacji tych wynika, że rodzice mają świadomość możliwości, które oferuje ten system ich dzieciom w sferze kształcenia i rozwoju, które nie byłyby osiągalne w kraju ojczystym. Z drugiej jednak strony, z wypowiedzi „znaczących Innych” wynika niepokój związany z nieakceptowanymi wzorcami socjalizacyjnymi, które internalizują ich dzieci, takimi jak: brak szacunku dla osób starszych, konsumpcja alkoholu, palenie papierosów, nieodpowiedni sposób ubierania się, odejście od religii itp. Obawy te odzwierciedlają słowa ojca 16-latki z Sewilli: „Czasami boję się, że córka nabędzie sposobów zachowania jej tutejszych rówieśników, z których większość jest źle wychowana i nie okazuje poważania starszym. Martwi mnie, że oddali się od religii, którą jej przekazaliśmy. Oboje z żoną obawiamy się, że będzie wychodzić i zacznie spotykać się z chłopakami. Trzeba chronić dzieci i chronić je przed tymi nawykami” (González Jiménez, Soriana Ayala, 2015, s. 196 – tłum. własne).

Ta i wiele podobnych wypowiedzi ilustrują znaczenie problemów tożsamościowych, a także obaw przedstawicieli pierwszego pokolenia imigrantów, że będący udziałem ich dzieci proces akulturacji przebiega zbyt szybko, kosztem odcięcia od korzeni kultury macierzystej (González Jiménez, Soriana Ayala, 2015, s. 196). Zarysowuje się wyraźna rozbieżność aksjonormatywna między stylem życia i zwyczajami młodzieży w liberalnym społeczeństwie hiszpańskim a tradycyjnymi i pod wieloma względami znacznie bardziej konserwatywnymi normami i wartościami charakterystycznymi dla senegalskiego społeczeństwa.

Naturalnie wspomniane sytuacje bywają losem nie tylko Senegalczyków, ale także innych zbiorowości (post)imigracyjnych. Jest zrozumiałe, że procesy te często nie przebiegają jednokierunkowo. Nie zawsze są nacechowane konfliktogennie; mogą prowadzić do integracji poszczególnych elementów kulturowych. Ilustrują to m.in. takie wypowiedzi: „Uczymy ich naszej kultury, języka, przekazujemy opowieści, pokazujemy zdjęcia dziadków i kuzynów. Wpajamy im identyfikację zarówno z Senegalem, jak i z Hiszpanią. Jest ważne, abyśmy zapewniali znajomość hiszpańskiej kultury, gdyż w ten sposób lepiej się integrują w tym kraju” (ojciec trójki dzieci, mieszkający w Almerii); „Staram się, aby moje dzieci poznały cechy kultury Senegalu, takie jak np. muzyka, ale nie kosztem znajomości rzeczy z Hiszpanii. Mieszkają tutaj i jest to potrzebne do utrzymywania kontaktów z innymi dziećmi, ale nie chcę, aby porzuciły kulturę Senegalu” (mieszkająca w Maladze matka nastoletniego chłopca) (González Jiménez, Soriana Ayala, 2015, s. 200 – tłum. własne). W nierzadkich przypadkach wspomniane procesy przybierają zatem postać rozwoju

swoistej „tożsamości hybrydowej”, opartej na inkorporowaniu przez młode pokolenie niektórych wzorców społeczeństwa przyjmującego i zachowaniu części wyznaczników rodzimych tradycji i wartości. Tendencja ta sytuuje się zresztą w obrębie wachlarza wariantów akulturacji.

Podsumowanie

Imigranci z Senegalu przez lata stanowili egzemplifikację społeczności napływowych, w odniesieniu do których mówi się często, że są obecni, choć wydają się niewidoczni (Arias Marín, 2018, ss. 190–191). Bodaj najbardziej wymowny tego wyraz stanowi widok doświadczających czasami przejawów rasizmu Afrykanów, usiłujących sprzedać na ulicach hiszpańskich miast podróbki markowych towarów, ozdoby, wytwory rzemiosła itp. Stan swoistej społecznej „przezroczystości” odzwierciedlają podejmowane przez nich zajęcia dorywcze i niskopłatne, trudna sytuacja materialna, ale także nierzadka stygmatyzacja społeczna, co splata się z wyzwaniem w procesie integracji ze społeczeństwem przyjmującym. W wielu wypadkach pobyt w Europie okazuje się dla przybyszów z tej części Afryki przede wszystkim okazją zarobkową, co wiąże się niejednokrotnie z pobytem permanentnym, obejmującym łączenie rodzin itp. Spora liczba Senegalczyków, zwłaszcza tych, którzy pozostawili w kraju najbliższych, przez lata prowadziła jednak ograniczone życie społeczne, koncentrując się na aktywności zarobkowej, okresowo wracając do Senegalu. Szczególnie dotyczy to młodych mężczyzn niebędących w związkach małżeńskich; w innych przypadkach częstą praktyką były – na dłuższy bądź stały pobyt – przyjazdy Senegalek do mężów przebywających w Hiszpanii (Vazquez Silva, 2011, ss. 142–143). Charakter migracji wyznacza więc zarówno tendencja łączenia rodzin, jak i wspomniana pomoc ekonomiczna, wysyłana do bliskich pozostających w kraju.

Na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat, m.in. dzięki działalności organizacji imigranckich, obserwujemy większą „widoczność” społeczną Senegalczyków, która, wraz z rozwojem realizowanych przez część władz lokalnych i organizacji pozarządowych inicjatyw, stanowi wielostronne wsparcie dla tej oraz innych społeczności napływowych. Nie bez znaczenia jest też pojawienie się kolejnych pokoleń imigrantów, kształcących się i zatrudnionych na stałe w Hiszpanii, których udziałem stają się złożone procesy akulturacyjne, rzutujące na wielosegmentowość źródeł określających identyfikację i tożsamość.

Nawiązując do typologii wariantów akulturacji według Johna W. Berry’ego, można stwierdzić, że aktualnie zdywersyfikowane etniczne wspólnoty Senegalczyków *en bloc* w Hiszpanii sytuują się pomiędzy separacją a integracją, której symptomy

dopiero z wolna zaczynają się zaznaczać. Istotnym rysem określającym pewien rodzaj „zawieszenia” między systemem aksjonormatywnym kraju pochodzenia a kulturą społeczeństwa przyjmującego są obawy licznych rodzin senegalskich, aby ich dzieci nie przejęły stylu życia charakterystycznego dla ich hiszpańskich rówieśników. Szczególną rolę odgrywa w tym aspekcie religia czy w określony sposób konstruowane role społeczne, wyznaczone przez płeć. Antonio José González Jiménez i Encarna Soriana Ayala mówią w tym kontekście o fenomenie krystalizacji wśród młodzieży senegalskiej w Hiszpanii „podwójnej przynależności” – większej lub mniejszej łączności z kulturą kraju pochodzenia oraz o dosyć szybkim inkorporowaniu części zwyczajów społeczeństwa przyjmującego (González Jiménez, Soriana Ayala, 2015, s. 203). Proces ten wydaje się szczególnie niepokojący dla przywiązanych do tradycji pokoleń ich rodziców i starszych krewnych.

Ważnymi filarami tożsamości szczególnie starszych generacji przybyszów z tej części Afryki są przynależność etniczna oraz identyfikacja z własną grupą społeczną. Odkąd zaczęły powstawać organizacje reprezentujące interesy imigrantów, obserwujemy więcej płaszczyzn interakcyjnych, jednak ich integracja nadal napotyka szereg barier. Dlatego też tak potrzebne są starania zmierzające do wypracowania efektywnych mechanizmów współistnienia międzykulturowego, m.in. na płaszczyźnie edukacyjnej. W części regionów Hiszpanii – np. w Katalonii, okręgu stołecznym, niektórych częściach Andaluzji (zwłaszcza w Maladze) – są one rozwinięte i przybierają formę wielokierunkowych przedsięwzięć sprzyjających koegzystencji społeczności różnorodnych kulturowo i religijnie. Nadal jednak istnieją wyzwania na tym tle, mające charakter barier ekonomicznych, kulturowych i mentalnych, wpływających niewątpliwie na kształt i przebieg procesów akulturacyjnych oraz percepcję „Innego” przez społeczeństwo hiszpańskie.

Bibliografia:

- Andrade Ruiz J., Sarabia García R., (red.). (2017). *I Plan Transversal por la Convivencia y la Prevención de la Radicalización Violenta de la Ciudad de Málaga 2017–2020*. Málaga: Ayuntamiento de Málaga, Universidad de Málaga.
- Arias Marín, D. (2021). Migración africana a España. *AULA. Revista de Humanidades y Ciencias Sociales*, 67(2), 89–99. DOI: <https://doi.org/10.33413/aulahcs.2021.67i2.183>.
- Baizán, P. (2019.04.06). „Por qué abandonamos nuestro país?” Los senegaleses responden. *El País*, 6–10.
- Barrie, L., Mendes, Ph. (2011). The Experiences of Unaccompanied Asylum-Seeking Children in and Leaving the Out-of-home Care System in the UK and Australia: A Critical

- Review of the Literature. *International Social Work*, 54(4), 485–503. DOI: <https://doi.org/10.1177/0020872810389318>.
- Bernardini, F. (2018). *Senegal: Bastion of Democracy, Migration Priority for the EU*. European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department. Pobrane z: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2018/570490/EXPO_IDA\(2018\)570490_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2018/570490/EXPO_IDA(2018)570490_EN.pdf).
- Berry, J. W. (1997). Immigration, Acculturation, and Adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5–34. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x>.
- Biernacka, M. (2012). *Hiszpania wielokulturowa. Problemy z odmiennością*. Warszawa: Scholar.
- Bravo, A., Santos-González, I. (2017). Menores extranjeros no acompañados en España: necesidades y modelos de intervención. *Psychosocial Intervention*, 26, 55–62. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.psi.2015.12.001>.
- Dia, H. (2020). Senegalese Migratory Strategies: Adapting to Changing Socioeconomic Conditions in Long Term. W: Ph. Fargues, I. Schöffberger (red.). *Migration in West and North Africa and Across the Mediterranean: Trends, Risks, Development and Governance* (ss. 279–285). Geneva: International Organization for Migration.
- Etxeberria Balerdi, F., Murua Cartón, H., Garmendia Larrañaga, J., Arrieta Aranguren, E. (2012). Menores Inmigrantes No Acompañados (MENA) en Euskadi y Aquitania: elaboración y puesta en marcha de un Plan de Formación para Educadores/as y Responsables. *Revista de Educación Social*, 15. Pobrane z: https://www.eduso.net/res/pdf/15/mena_res_15.pdf.
- Fioratta, S. (2020). *Global Nomads: An Ethnography of Migration, Islam, and Politics in West Africa*. Issues of Globalization, Case Studies of Contemporary Anthropology. London: Oxford University Press.
- Giró Miranda, J., Mata Romeu, A. (2013). Las estructuras asociativas de los senegaleses en España. *Revista Internacional de Sociología (RIS)*, 71(1), 91–115. DOI: 10.3989/ris.2012.09.26.
- González Jiménez, A. J., Soriana Ayala, E. (2015). La educación de los jóvenes de origen senegalés en España. *Educatio Siglo XXI*, 33(2), 183–206. DOI: <http://dx.doi.org/10.6018/j/233201>.
- González-Ferrer, A., Klaus, E. K. (2012). Migrantes Senegaleses en Francia, Italia y España. Primeros resultados de encuesta MAFE-Senegal en Europa. *ARI – An International Journal for Physical and Engineering Sciences*, 8, 1–14.
- Gorney, C. (2019.06.29). *Los inmigrantes africanos en Europa cambian unas dificultades por otras*. Pobrane z: <https://www.nationalgeographic.es/historia/2019/06/los-inmigrantes-africanos-en-europa-cambian-unas-dificultades-por-otras>.
- Jabardo Velasco, M. (2006). *Senegaleses en España. Conexiones entre origen y destino*. Documentos de Observación Permanente de la Inmigración. Madrid: Subdirección General de Información Administrativa y Publicaciones.
- Juffermans, K., McGlynn, C. (2009). The Sociolinguistic Profile of The Gambia. *Sociolinguistic Studies*, 3(3), 329–335. DOI: 10.1558/sols.v3i3.329.

- Kosmynka, S. (2020a). „Tożsamość pogranicza” hiszpańskich eksklaw Ceuty i Melilli. *Studia Europejskie – Studies in European Affairs*, 1, 83–99. DOI: 10.33067/SE.1.2020.5.
- Kosmynka, S. (2020b). The Pakistani Community in Spain: Social and Cultural Challenges. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica*, 74, 111–123.
- Kosmynka, S. (2020c). Udział Hiszpanii w misjach bezpieczeństwa w Sahelu Zachodnim. *Athenaeum. Polskie studia politologiczne*, 65(1), 103–116. DOI: 10.15804/athena.2020.65.07.
- Kosmynka, S. (2021). „Uczyńmy Hiszpanię wielką”. Partia Vox jako krystalizacja radykalnej prawicy na Półwyspie Iberyjskim. *Przegląd Politologiczny*, 1, 87–101. DOI: 10.14746/pp.2021.26.1.6.
- Ndiaye, B. (2006). „Muridiyyah” w Senegalu. Rehabilitacja i afrykanizacja islamu. *Forum Politologiczne*, 4, 279–301. DOI: bwmeta1.element.desklight-67e36630-5629-446d-9818-6a48288f8cc9.
- Salguero Montaña, Ó. (2021). *Diagnóstico sobre acciones participativas para la prevención sobre la radicalización violenta*. Madrid: Fundación CIDEAL de Cooperación e Investigación.
- Senegaleses en España. Padrón municipal 2022, cifras de población*. Pobrane z: <https://epa.com.es/padron/senegaleses-en-espana/>.
- Senegaleses siguen soñando con Europa, pese a las tragedias en el mar*. (2023.06.15). Pobrane z: <https://www.rfi.fr/es/m%C3%A1s-noticias/20230715-senegaleses-siguen-so%C3%B1ando-con-europa-pese-a-las-tragedias-en-el-mar>.
- Sobre nosotros | aise ([aise16.wixsite.com](https://www.aise16.wixsite.com)).
- Świerczyńska, K., Kliber, A. (2018). African Emigration to Europe. Social Cohesion and Inequality Nexus. *Economics and Sociology*, 11(1), 188–204. DOI: 10.14254/2071-789X.2018/11-1/12.
- Trayectorias laborales de los inmigrantes en España*. (2011). Barcelona: Obra Social „La Caixa”.
- Vazquez Silva, I. (2011). El desafío estadístico de ser inmigrante senegalés en España: un estudio comparativo de las fuentes secundarias en origen y destino sobre la inmigración senegalesa en España. *Migraciones*, 29, 127–155.